

Гр. Коваленко-Коломацький.

З Кавказу на Україну.

(ДОРОЖНІ ЗАМІТКИ).*

Нарешті я повертаю ся до свого рідного, любого і принадного краю! Ще кілька день, і я буду під ясно-блакитним чарівним небом своєї пені України, там, „на тихих водах, на ясных зорях, серед миру хрещеного“... Чи дуже-ж то змінила ся моя стара неня за сих сім років мого пробування далеко, далеко від неї? Сім років не бачив я її. Сім років пробував я серед песиголовців та бузувирів північного Кавказу. Жорстокий то нарід, і культура (звичайно, сучасна російська) довго ще не діткнеть ся його. А хто-ж винен у тій жорстокости? Хто викликає її тепер, коли той нарід пориваєть ся до освіти? Чому той нарід стоїть і досі так далеко по культурі навіть від нашого пригніченого селянина? Відповідь на се коротка і її годі шукати в якихось теоретичних лабетах. Відповіди на сі питання треба шукати не в теоретичних формулах, а в тих порядках, що існують і на Вкраїні, в тих фактах, на які доводить ся натикатись у щоденному життю.

---

*). Отсі замітки залежали ся троха в редакційній теці, та про те на нашу думку вони в головному й доси не стратили свого інтересу і тому ми друкуюмо їх. Хоч і які побіжні уваги нашого шан. співробітника, все таки вони насувають багато важких думок про стан української національної свідомости особливо по глухих українських місточках. Було би цікаво дізнати ся, чи бучні празники полтавський і кївський зворушили хоч трохи сі застоїні води і чи в останніх роках видно який поступ до кращого. — *Ред.*

Ось я сиджу вже в вагоні; ще кілька хвилини, і я мушу віддати останній уклін краєви, що будучи цілком чужим мені викликав у моїм серці національні почуття. В сїм чужім мені по духу краї я не мало завнав сердешного хвилювання, хвилювання вельми приємного, що примусило мене поставити питання: „Хто я такий? До якого я народу належу?“ Тут, не де инде як тут, я прийшов до свідомости, що я складаю одиницю того трицятиміліонового народу, що має свою культуру, свою історію, свою освіту, науку, літературу і майже все те, що мають иньші освічені й культурні нації. Згадавши всі ті національні почуття, що прокинулися в мені під час пробування в сїм краї, мені тяжко стало на серці: шкода було кидати сей край. Мені здавалося, ніби всі ті почуття, що я здобув їх, лишаю в сїм краї і мене посїла туга. Але пригадавши гутірку „в гостях гарно, а дома краще“, я переміг себе.

Аж ось поїзд рушив. Я сиджу в вагоні між туземним елементом. — Осетинами; їх тут кілька чоловіка, всі вони одягнуті в звичайне кавказьке вбрання: бешмет (олежина на взір казакіна), поверх його черкеска, на ногах козячі чупяки, на голові смушева шапка, але туалета не повна, бо бракує кинжала, та сїєї ласки — ношення оружжя — їх збавив уряд. Один серед них інтелігент — учитель із аула і має на голові замість смушевої шапки картуза з кокардою і, як мені здається, пишається нею, як ознакою свого поважного стану. Всі вони ведуть бесїду на своїй мові. Коли поїзд рушив, деякі почали співати своїх національних пісень, до них пристав і вчитель. Нудні й негарні їх пісні; се не співанє, а якесь овече меканє; мені хочеться, аби воно як скорше скінчилося. На моє щастя вони їдуть тільки дві стації і на „Дарг-Кох“ покидають вагона і я радїю, що спокійно можу віддати ся собі, восередкувати ся на якімсь питанні.

А проте, яке саме питанє муїло цікавити мене в ті часи? Звичайно те, що я їду на Україну, що я нарешті маю змогу жити серед своїх людей, бути в купі з ними, переймати ся тим питанням, що їх хвилює і стати одностайно з ними до роботи. А національної роботи на Україні „непочатий кут“. Як писали мені в приватних листах свідомі Українці, „кожен, хто має охоту працювати на рідній ниві народній, може обібрати собі таку роботу, яка йому більш до вподоби, бо діла дуже, дуже багато“. „Питаєте мене, що

ви можете робити для українського письменства — пише до мене один із відомих Українців і діячів на полі народнього. — Пекуча тепер у нас потреба дати народови приступну йому і ціною і змістом і формою літературу. Коли не дамо народови сієї літератури своєю мовою, то народ читати-ме книжки як і досі, мовою чужою, і буде й далі тягти ся той ненормальний факт, що просвіта несе нам темряву, бо яко чужомовна денаціоналізує, а через те й деморалізує наш народ. Ото-ж і треба тепер яко мога більше виготовати і видати дешевих книжок науково-популярних, утилітарного змісту і красної словесности. Оттут широке поле для роботи кожному щирому прихильникови народної просвіти. Навіть коли він сам не може написати книжки, то все ж він, аби знав мову, може перекласти або переробити таку книжку уже з готового“. Я цитую сього листа тому, що він мов цвяшок засів мені в голові; мені дуже схотіло ся стати до такої роботи, щоб давала якусь реальну користь нашому скривдженому селянинови, а для того треба було перебрати ся перш усього на Україну. Отже перший крок зроблений уже: я сиджу в вагоні і за які дві доби буду вже па Україні. А поки що їду і спостерегаю маючи на меті при першій нагоді покласти все те на папір.

*

Ось на одній стації увіходять до вагона дві постаті. В одній можна вбачити тип Українця: високий на зріст, кремезний, з довгими вусами на виголеному повному обличчю, одягнений в українську одіж; другий чоловік, котрого перший очевидно увів із собою, справляє зовсім инше вражінє: сей належить, як здаєть ся, до тієї голоди, що Росіяни звивають „босая команда“. Зацікавлений першою істотою я дізнав ся незабаром, що ся людина належить до тих дуків багатирів, що перейняті гадкою лишень про свій жолудок: вони прсвивають ся в Кубанщині „Тавричанами“ і займають ся на своїх, почасти чималих маєтках головно вівчарством. Про сих добродіїв нераз трапляло ся читати в кавказській пресі, як вони визискують робітників. Наймаючи от таку голоду як отсей, що сів до вагона, вони нахабно заморюють її голодом, даючи таку страву, що її й свині не стануть їсти. Про те дітям своїм дають освіту, але роблять се лишень з шанолубства

Зачепивши в своїх замітках сих глитаїв я не можу обійти мовчанкою одного прикрого факту. За свого життя на Кавказі мені

трапилось познайомитись із одним учеником-гімназістом Н-ської гімназії, що був сином Тавричана; батько його мав півтори тисячі власного ґрунту на Кубанщині, тисяч із 8 овець, словом, чоловік був заможний. Скінчивши гімназію, сей молодик вступив до київського університету. Будучи знайомим із ним, коли він учився вже в старших класах, я чув від нього прихильність до своєї нації; він пишався навіть своїм історичним прозвищем (а фамілію він справді носить якогось чи курінного чи кошового отамана війська запороського; се привище я стрічав, здається, у Дмитра Яворницького). Отож коли він їхав до університету, я гадав, що ще одним членом побільшає українське коло в Києві. Аж стрівши сього студента якось років через два я почув від нього на свій запит у сій справі таку відповідь

— Господь з ними, з тими нікчемними ідеями! Так спокійніш живе́ть ся.

— Що-ж ви робите в Києві в вільні від лекцій часи? — спитав я його.

— А що роблю: вчусь грі на роялю, купив за вісімсот карбованців гарний рояль, беру лекції співу, на човнах по Дніпрі катаюся, коли застаюся на вакації в Києві, а ідеї ті... одна лишень небезпека.

Слухаючи таку відповідь я пошкодував об одному лишень: чому наш старий Дніпро-Славу́та не проглине і досі сього завідомого підляка, підляка в переконання?

* * *

Я вже за Ростовом і їду Катеринославщиною; від часу до часу стрічаю українські села з біленькими хатками, що причепурилися до стрічі великого съв'ята; іноді чую по вагонах гутірку на рідній мові і на мою душу повіває щось нове, приємне, ласкаве. Пригадується мені мимоволі наш любий, незабутній Тарас Григорович під час повороту з заслання... Що відчувала тоді його висока душа!..

„Станція Успенская, поїздъ стоить 7 минутъ“, — проказав кондуктор переходячи поуз вагона. Не встиг поїзд зупинити ся, як до мого вагону насунуло сила пасажирів робочих, виключно з Великоросіян. Не знаючи звідки взялось їх стільки на українській території я запитав одного; виявилось, що се були шахтарі, родом переважно з Орловщини, і повертали ся на празники до дому; тут

тільки я пригадав собі, що в Катеринославщині є вугляні копальні; про те я не знав, що по них роблять майже виключно Великоросіяни. Зацікавлений сією справою я постарався вступити в розмову з одним шахтарем і розпитати його про дещо; передаю мою розмову з ним у перекладі.

— А що, — питаю, — важка у вас робота?

— Важка, пане, майже цілий день під землею доводить ся бути.

— А багато вас робить на шахті?

— На французській півтори тисячі чоловіка.

— Що-ж, виключно свої все, Великоросіяни?

— А то-ж хто ще?

— А місцеві люди хіба не наймають ся? — питаю.

— Їх не приймають, — одвітує.

— А чому не приймають?

— Вони по довгу не роблять. Поробить тобі до літньої пори, тай кине; от їх і не приймають через те.

З відповіді мого бесідника я міг помітити неприязнь до місцевих людей, і я не помилив ся.

— А живете, питаю, з „хахлами“ у злагоді?

— Ще-б то не жити у злагоді! — одвітує він іронічно. — У такій злагоді живемо, що отсе недавно ціле село рознесли в кінець.

— За що-ж то? — питаю.

— Прокляті „хахли“ чисто пеклом дихають на нас, нічого продавати нам не хочуть, за відро капусти 80 коп. цуплять. От наші як зібрались отсе тай дали їм чосу!... Ну, й вони-ж як западуть інколи нашого, то ледви живого пускають!

Аби покінчити сю невеселу розмову я спитав на останці, як платня на копальнях? Виявило ся, що платять там не зле: від 1 р. до 1*50 р. на день.

В сій компанії я мусів їхати аж до станції Мерефа (станція ся під Харковом). Тут я новинен був устати, аби перейти на другу залізницю, що йде через Полтаву на Миколаїв.

Проїхавши сією залізницею кілька станцій, я зачепив ся на якийсь час у своєму родинному місті в Харківщині, де я не був увесь час свого пробування на Кавказі.

*

Місто се прозиваєть ся Валки. Воно належить до тих мед-
вежих кутів, що в Росії їх сила силенна, і де інтелігентні люди
спадають на живих мерців: ніщо їх не хвилює, нічим вони не ці-
кавлять ся опріч хіба карт. Зденаціоналізована в кінець інтели-
генція та байдужо дивить ся й на народ і вимагає від останнього
здіймання лишень перед нею шапок. Заселяє те місто виключно
український нарід, що зберіг іще де в чім власну патріархальність,
хоча мова вже чисто змосковщена і її гидко навіть слухати. Але
дивуватись тут нема чому, бо оберігати народню мову тут зовсім
нема кому.

Пробуваючи в своїому місті Великодні свята, мені доводило
ся вести де з ким з інтелігентів, яких фамілії належать до укра-
їнських, розмову на національні теми. Боже милий! Що за бай-
душність, не кажучи вже до своєї нації, але й взагалі до всього
ідейного на світі! Брак якого будь інтересу до всього, що хви-
лює й переймає і чим живе сучасне видатне суспільство..

Ох і земле-ж моя дорога! Чи прокинеш ся ти коли зі сну,
що геть чисто огорнув тебе?!..

Балакав я між иньшим із учителькою волосної народньої школи
і врадів, що знайшов хоч одну ще живу людину, хоча вона теж
стоїть уже однією ногою в труні і мені шкода стає сієї людини,
шкода, бо її неминуче засе ота брудота, серед якої вона мусить
жити. Ось один зразок моєї розмови з нею:

— Скажіть, будь ласка, — спитав я її якось, — у вас є тут
народний дім. Що він виявляє з себе?

— А там є чайна, сцена зроблена для вистав, аудіторія
читавь для народу.

— Се добра річ, — кажу. — І робить ся там щось у сім
напрямі?

— Чайна тільки функціонує тепер.

— А давніш?

— Давніш... давали вистави... читали...

— Що ви так ніби непевно одвітуєте? — питаю я.

— Та що! Мені просто соромно за наших інтелігентів.
Знаєте, які вони ставили пєси для народу? От ви відай не пой-
мете віри: „Женитьбу Белугіна“, „Горе от ума“. Чи правда, неси-
відповідають задачі?

Я тільки розкрив рота.

— Не дивуйте ся, се у нас річ звичайна.

Далі я спитав у неї, як їй подобаєть ся вчительство і як вона поводить ся з учениками в школі.

— Мене хлопці люблять, і я се діло теж люблю; правда, важенько трохи, — відповіла вона мені.

— Кажете, люблять, неважаючи на те, що може женете з них рідну мову мов нечистого духа?

— Ото вже ви помиляєтесь. Хоча наше начальство й реко-мендує балакати з учениками російською мовою, але я особисто не вважаю на те і в приватній розмові балакаю з ними по українському.

Рекомендує... Се иньшою термінологією — забороняє балакати українською мовою, — помислив я собі.

Мене вражала ще та обставина, що тамошні інтелігенти (коли можно назвати людей подібних до товарюки інтелігентами) не почувують обовязку дати якусь розумну забавку народови хоч на сьвята, аби відвернути хоч трохи той нарід від піячення та безчинств, що доводилось мені спостерігати на вулиці. „За для чого-ж тут існує — питав я себе — товариство тверезости? Невже для того тільки, щоб виставляти „для народа“ „Женитьбу Белугина“ та „Горе от ума?“

Неприємне вражіння справило па мене родинне місто, дуже неприємне, і я бажав як найскорше вибрати ся з нього.

*

Та ось я знову їду на залізницю. Веде мене до неї селянин чоловік років сорока, з слободи Ковягів, що лежать за 7 верст від міста. Розпитую про дещо свого візника і дізнаюсь, що групу селяни мають дуже мало (по 1½ десятини на душу), заробітку ніякого, і через те багато виселяєть ся то на Амур, то в „Акимимський край“ (Акмолинська область). Спитав я його дещо й про школу.

— Школа у нас, пане, харошая, два годи як вистроїли, коло трьох тисяч стоїть.

— А дітїй з охотою віддаєте до школи?

— А чом-же, отдаюм.

— Учитель у вас гарний, простий з народом?

— Нічаго, харошій чоловік; а всьотакі прошлогдній вчитель був лучше, той так харашо поїл, і дітїй навчив поїть, просто чудо!

Я не зрозумів спочатку останнього речення, бо вперше чув вираз „поїть“ і тому поспитав у нього, про що він каже.

— Дітий, говорю, понавчав поїть у церкві; та ще він так харашо грав на скрипці, його через те і взяли у Харьків, казали: архирей покликав.

— А в школі, — питаю, — не забороняють дітям балакати по своїйому?

— Як то?

Він очевидно не зрозумів виразу „забороняють“.

— У школі, кажу, не боронять дітям, не заперіщають балакати по своїйому, так як дома балакають?

— А, ні, не заперіщають. Вот коли хто схоче та має средства отдати в городську школу, то там заперіщають по мужицькому говорити, а щоб значить уже по вченому гаварили.

Мене дивувало, що о скільки я старався балакати з ним народньою мовою, о стільки він силкувався — звичайно несьвідомо! — калічити свою мову.

— А в Москалях ти не був? — питаю.

— У салдатах я не служив.

— А „ванькуєш“ давно?

— Оце первий только год як купив тарантас.

— Вот ми вже і приїхали, — промовив він підвозючи мене до воїзалу.

— Пекуча потреба (ой, яка пекуча!) — пригадав я собі злізаючи з повою, — дати народови приступну по мові книжку, аби зберегти ту мову серед народу від напливу тих виразів, що я навіть зараз, почувши їх із уст самого народу.

*

На останці мушу навести ще одну стрічу на залізниці, стрічу, що теж неприємно вразила мене.

Отсе-ж я знову в вагоні і на шляху до Миколаїва. Ось я проїжджаю стації „Коломак“, „Іскровку“, „Кочубеевку“. Сі назвища викликають в мені спогади. Перше назвище слободи, де я побачив божий сьвіт і що стрічається у Котляревського „Наталці;“ останні два — нагадують давнє минуле з історії нашої вітчизни — епохи гетьманування нашого останнього борця, Івана Степановича... Аж ось незабаром і сама „славна Полтава“...

Шкода, що я не вродився поетом, або хоч якийким таким певним письменником, аби міг перекласти на папір усі ті почуття, що я вазнав проїжджаючи поуз сих історичних памяток...

„Слова й ілюзії гинуть, факти встають ся“ — сказав славутий російський письменник Дмитро Писарев. Пригадав я сей вираз тому, що він незабаром справдився на мені. Як тільки поїзд наблизився до Полтави, так мої ілюзії геть чисто згинули, а натомість з'явилися факти, які я й наведу зараз.

В Полтаві до мого вагону понасідало багато семінаристів Ново-Бугської вчительської семінарії, що повертали назад відіра-зникувавши дома сьвята. Всі вони були з України і, звичайно, Українці, але, як виявилось погім, далеко не сьвідомі Українці, і всі вони також денационалізують ся як і той хурман, що віз мене з Валок до воґзалу, з тою лишень ріжницею, що сей денационалізують ся несьвідомо собі і вбачає у каліченні мови поступ, а семінарпсти денационалізують ся з примусу свого начальства.

Я звернув увагу перш усього на те, що всі балакають між собою якоюсь мішаниною: мова їх взагалі українська, але пересипана геть чисто російськими виразами. Я не стерпів і запитав одного, що балакав із товаришем:

— Вибачайте, панове, — звернув ся я до них, звичайно по російському, — що я перебиваю вашу розмову. Чому ви не балакаєте однією якоюсь мовою? Ваша сьюгочасна мова повинна, мені здається, ображати слухача з боку, коли у нього є якесь національне чуття, хай буде той слухач чи Українець, чи Великоросіянин.

— Але ви особисто дивуєтесь певно з того, що ми балакаючи по українському вживаємо російських виразів? — спитав мене другий.

— А хоч би й так.

— Так лекше балакати і ми звикли вже до того, — відповів він чистою російською мовою

— Се не гарна манера, — вдарив ся я трохи в мораль. — Адже ось зо мною ви балакаєте гарно по російському, то чому-ж і з товаришем не балакаєте на сій мові?

Далі побалакавши ще трохи на сю тему, я викликав їх на ширість і довідав ся, що вони всі родом Українці, та мало знають рідну мову з причин незалежних від них, що семінарське начальство забороняє їм читати українські книжки, маючи на увазі вихо-

вати в них народніх учителів, але вони все таки дістають книжки потай і читають. Один із моїх оповідачів виїняв навіть рукописні українські вірші якогось Кузьменка, що живе десь у Катеринославщині і продеклямував їх; я шкодую, що не списав тих віршів, написані вони досить гарно, в них оплакується сумний стап українського селянства.

Поза все се мене вразила ще одна обставина як той так і другий з моїх бесідників не знають про відкрите пам'ятника Котляревському і на мій запит до них, о скільки відповідне місце обібрано для пам'ятника, вони лишень здивувалися і засоромилися, що не знають про постанову своїйому національному письменникови пам'ятника.

8 цвітня 1900 р. Херсон.

